

Een tikkeltje minder menselijk

Onze tijd – zo wordt ons verteld – is er een van kille rationaliteit en zakelijkheid, gedomineerd door de wetenschap, de techniek en de economie. Op school wordt ons geleerd hoe we objectief en kritisch over de wereld moeten denken en hoe we zo efficiënt mogelijk kunnen bouwen aan een carrière en aan de comfortabele inrichting van ons bestaan. Als volwassenen komen we terecht in een wereld van betrouwbare middel-doelstructuren waarin alles tot in het kleinste detail geregeld is en waarin we ons op de koop toe kunnen verzekeren tegen alle denkbare ongelukken, zodat verrassingen uitgesloten zijn. Ook op het persoonlijke, emotionele en morele vlak worden we voortdurend aangemaand tot grotere redelijkheid – want redelijkheid, zo heet het, is synoniem aan beschaving. In onze relaties worden we begeleid door relatietherapeuten en crisisspecialisten, ons irrationele onbewuste kunnen we bespreken bij de psychoanalyst, en als morele wezens zijn we boven vergeldings- en verminingspraktijken uitgestegen om deel te nemen aan ‘the conversation of mankind’ over de universele rechten van de mens. We lijken in alle onderdelen van onze samenle-

ving te worden beheerst door het ideaal van passieloosheid en redelijkheid.

En toch is, tot ons eigen onbegrip en onze grote verwarring, in onze samenleving ook – en misschien nog veel meer – het tegengestelde ideaal aanwezig: de schaamteloze cultus van het gevoel en van de hartstocht, de jacht op sensatie en avontuur op allerlei gebieden. In zekere zin zijn wij allemaal junkies geworden, verslaafd aan de intensiteit van de kick, gaande van de bedwelmende aftershave tot de grensverleggende bunjeesprong. Ook in de media wordt een voortdurend appèl gedaan op onze gevoeligheid en op onze capaciteit tot het uiten en verwoorden van onze gevoelens. In de vele almaar openhartiger wordende talk shows op de televisie wordt het menselijk gevoelsleven in al zijn complexiteit – en in toenemende mate ook: perversiteit – blootgelegd en gekoesterd, en de tweegebrachte ‘shok van herkenning’, gemeten aan de kijkcijfers of de rechtstreekse reacties bij tele-voting, moet vaak dienstdoen als garantie voor de authenticiteit van de betreffende gevoelens. Mensen herkennen zich, voelen zich betrokken, worden tot in het diepst van hun gemoed aangesproken en tot tranen toe bewogen: ziedaar de ware menselijkheid van de mens, datgene wat hem onderscheidt van zowel het dier als de computer. Eenzelfde overwaardering van het gevoel blijkt onder meer ook uit de teneur van heel wat feministische verwijten aan het adres van ‘barbaarse’ mannen: ze zouden geheel onbekwaam zijn met hun gevoelens om te gaan, of erger zelfs, misschien geen echte gevoelens hebben, deze emotioneel gehandicapten met

reactiepatronen uit het stenen tijdperk. Dat gevoelens vaak ook strategische componenten hebben en dat er wellicht in iedere emotie een flink deel emotionele chantage schuilt – dat met andere woorden ook de allereerste emotie een artificieel en aangeleerd aspect zou kunnen hebben – wordt door deze strijdbare leden van het zwakke geslacht doorgaans wijselijk onoverwogen gelaten. (Wellicht zijn hier de ontmaskerende analyses van Nietzsche op zijn minst het overdenken waard, volgens welke iedere emotie – ook, of misschien zelfs op de eerste plaats, de meest positieve en verfijnde – zijn subtiele plaats heeft in de menselijke *wil tot macht*.)

Ook op het gebied van de moraal zien we dat, ondanks het insisteren op ‘redelijkheid’, in laatste instantie toch weer een beroep wordt gedaan op het gevoel. Documentaires over de barbaarse parktijkken van primitieve volkeren zijn er alle op gericht onze morele ‘verontwaardiging’ op te roepen, terwijl affiches die ons moeten aanzetten tot ontwikkelingshulp zich richten op ons vermogen tot medelijden en deernis. In de morele opvoeding van kinderen tot volwassenen lijkt het steeds weer te gaan om het aanleren van de zogenaamde juiste ethische gevoeligheden, en die hebben alle te maken met de capaciteit tot identificatie, sympathie en betrokkenheid.

We leven in een maatschappij – zo blijkt – waarin het hebben van emoties een absolute plicht is, nog sterker en onvoorwaardelijker misschien dan de plicht tot redelijkheid. Het verwijt van gevoelloosheid weegt in onze samenleving wellicht zwaarder dan dat van domheid: menselijke domheid kan tegenwoordig ruimschoots worden

gecompenseerd door de verbluffende artificiële intelligentie van computers, maar een ‘artificiële emotionaliteit’ wordt geacht een contradictio in terminis te zijn, omdat emoties verondersteld worden de vertolking te zijn van een ware, echte en onvervangbare innerlijkheid. De stilzwijgende veronderstelling is dat een mens slechts door zijn emoties echt ‘mens’ is; de gevoelloze is de machine, de automaat, de kille berekenaar of zelfs de psychopaat (het ‘monster’ van redelijkheid). De suggestie is, alom, dat er zonder emoties geen authenticiteit of moraliteit kan zijn, en dat de intensiteit van de emotie zelfs borg moet staan voor de echtheid van de beleving. Het fenomeen van de rouw en de cultus van de rouw (en de depressie) in onze samenleving zijn hier een treffende illustratie van: de mate van ontroostbaarheid na een geleden verlies geldt als een waardemeter van de betekenis van het verlorene. Het wordt dan ook als onfatsoenlijk en schokkend ervaren wanneer iemand *niet* treurt om een verloren dierbare, alsof hiermee aangetoond wordt dat de verlorene eigenlijk *niet* dierbaar was.

De rede of de emotie? Wat gedaan met deze pijnlijke dualiteit, deze plicht die ons in twee richtingen drijft en ons tot schizofrene wezens maakt? Hoe kunnen wij knechten zijn van twee onderling vijandige meesters?

De meest gangbare interpretatie van deze dualiteit bestaat erin haar terug te voeren tot een erfenis van het cartesianisme. Door het uiteenhalen van lichaam en geest zou Descartes ook gevoel en rede van elkaar hebben gescheiden; en de inhoud van zijn eerste zekerheid maakte vervolgens duidelijk voor welk van beide hij partij koos:

het cogito, de zuivere en onderscheiden ideeën van de rede. Het almaar sterker wordende ideaal van objectieve wetenschappelijkheid in de daaropvolgende eeuwen bevestigt deze historische optie voor het rationalisme des te meer. De passies en emoties werden – nog steeds volgens de gangbare interpretatie – op die manier onderdrukt en verdrongen, zodat alleen nog maar een explosieve tegenreactie kon volgen: het irrationalistische protest tegen de alleenheerschappij van de kille ratio. De tegenstelling tussen rede en gevoel geldt in deze interpretatie als onbetwistbaar uitgangspunt.

Descartes zelf echter vertrekt helemaal niet vanuit deze tegenstelling; voor hem zijn zowel ideeën als emoties ‘aandoeningen van de geest’, bewustzijnsinhouden die zich aandienen binnen de besloten ruimte van het individu. Veel meer dan om het *cogito* was het hem misschien te doen om het *ergo sum* – de gedachte dat het *ego*, mét al zijn bewustzijnsinhouden, belangrijk was als individuele entiteit. Het individualisme, en niet het dualisme of het rationalisme, is wellicht de ware erfenis die Descartes het westen heeft nagelaten (Descartes zelf was overigens maar een aarzelend dualist; men vindt bij hem net zo goed argumenten die het dualisme bestrijden). Rationalisme en romantiek zouden dan, veeleer dan rivaliserende posities, kunnen worden gezien als keerzijden van eenzelfde medaille: de gulden decoratie waarmee het ik zichzelf onderscheidt. De ontwikkeling van de rede en die van de emoties sluiten elkaar niet uit, maar gaan hand in hand in iedere samenleving die het individu centraal plaatst.

Al wie zich wat dieper bezint over de oorsprong en de eigenlijke draagwijdte van menselijke emoties allerhande – gaande van trots en eigenwaarde tot woede en jaloezie of medelijden en liefde – komt al gauw tot de bevinding dat ze zonder uitzondering wortelen in een diepe ikbetrokkenheid. Dit werd onder meer voortreffelijk aangetoond door David Hume, achttiende-eeuws empirist en scepticus, maar in belangrijke opzichten ook cartesiaan. Centraal in de opbouw van zogenaamde menselijke ‘passies’ – in de ruime zin van gemoedsaandoeningen, zowel kalm en welwillend als hevig of kwaadaardig – staat, aldus Hume, de idee van het *ik*. Passies zijn namelijk, in zijn terminologie, zogenaamde indrukken van reflectie, omdat ze ontstaan doordat onze meest elementaire gewaarwordingen – de gewaarwordingen van genot en pijn met name – reflexief verbonden worden met de idee van een ik, dat het centrum is van onze bekommernis. Wat als genotvol werd ervaren, wordt in de spiegel van het ik object van verlangen, van liefde of van vreugde – of, als het wordt verloren, object van treurnis en spijt. Het gevoel dat ieder ander gevoel begeleidt en grondt, en waarmee ieder gevoel zonder meer staat of valt, is dus het ikgevoel – wat zoveel betekent als dat ieder gevoel, als gevoel, een egocentrische (Freud zou zeggen: narcistische) basis heeft. Dit is misschien nog het allerduidelijkst in het voorbeeld van de rouw, waar het verdriet, hoe diep ook, uiteindelijk niets anders dan het eigen verlies betreft. Maar ook in het geval van medelijden, bijvoorbeeld met een rouwende – een ánder die een verlies geleden heeft – wordt het betreffende gevoel teweeggebracht door een

onbewuste identificatie met onszelf: we stellen ons voor wat we zouden voelen indien hetzelfde onszelf overkwam, en als vanzelf beginnen we het ook inderdaad een beetje te voelen. De menselijke verbeelding, merkt Hume op, is een fantastisch apparaat, waarin zowel gedachten als gevoelens op associatieve wijze van levendigheid worden voorzien zonder dat dit alles enige garantie inhoudt van échte redelijkheid of échte waardevolheid. De gepaste houding tegenover onze eigen gedachten en gevoelens is dus, op zijn minst, die van een grondige argwaan en een diep wantrouwen. Net zo min als onze denkproducten kunnen dienen als basis van echte waarheden, kunnen onze gevoelens worden gebruikt als fundament van echte waarden. Dat beide desalniettemin belangrijk zijn, heeft ook bij Hume, in de traditie van Descartes, te maken met het belang dat hij in zijn filosofische uitgangspunten toekent aan het ik, ook al meent hij de idee van het ik cognitief te kunnen ontmaskeren als een fictie.

Daartegenover constateren we dat in bepaalde oosterse tradities, waar het ego daadwerkelijk als bijkomstig of als illusoir wordt beschouwd, ook geen reëel belang wordt gehecht aan emoties net zo min als aan gedachten. De techniek van de meditatie is bedoeld om zowel het denken als de gevoelens uit het bewustzijn te laten verdwijnen, vanuit de intuïtie dat het bewustzijn meer is dan zijn inhouden, en ook meer is dan het individu. Beoefenaars van deze techniek constateren vaak tot hun eigen verrassing dat naarmate het denken afneemt de gevoelens als vanzelf ook afnemen, en er een wereld opengaat die door buitenstaanders wordt beschreven als leeg en

onmenselijk, maar die in werkelijkheid misschien alleen maar vrij is van alle overtollige ballast. En als het waar is wat men zegt, dat onze 'menselijkheid' staat of valt met ons vermogen tot het ontwikkelen van typisch menselijke gevoelens (eigenwaarde, medelijden, liefde, rouw), dan kan men zich soms wel vragen stellen bij de wenselijkheid of bij de intrinsieke waarde van dergelijke 'menselijkheid'. Een tikkeltje minder menselijk zou misschien niet alleen eenvoudiger en natuurlijker kunnen zijn, maar ook, in een metafysische zin, 'juister' en waarachtiger.